

ARMANDO NUZZO

Szerzői hibák, elírások
Coluccio Salutati autográf kancelláriai leveleiben*

Egy 2005-ben olaszul megjelent tanulmányomban már foglalkoztam a humanista irodalomban föllelhető szerzői hibákkal.¹ Ennek folytatásaként most a Coluccio Salutati állami levelezésében található szerzői hibákat, elírásokat kívánom bemutatni, a kéziratok képeivel illusztrálva. Salutati firenzei kancellárisága idejéből több mint 7500 levél maradt ránk. Ebből közel ötszázat adtak ki teljes szöveggel, amelyek közül megbízhatónak nevezhető kiadásban mintegy kétszáz jelent meg. Az itt bemutatott levelek közül csak egynek van kritikai kiadása.²

A firenzei kancellár feladatai Salutati idejében

Salutati 1374-ben kezdte meg szolgálatát Firenzében a köztársaság Választási Irodájának (*Tratte*) vezető jegyzőjeként. Egy évvel később a Városállam kancellárja meghalt és Salutatit választották a helyére. Haláláig, 1406-ig vezette a város egyik legfontosabb bel- és külpolitikai intézményét, miközben a város és Itália kulturális és szellemi életének egyik kimagasló vezérévé vált. Ekkortájt a kancellária Firenzében szervezett és viszonylag egyszerű egységként működött, noha itt is, mint máshol Itáliában, az adminisztratív szervezetek kisebb-nagyobb reformokra szorultak, amelyek be is következtek a XV. század folyamán.

---

* Az eredeti források képeinek a tanulmányban való közzétételét az Olasz Kulturális Javak és Tevékenységek Minisztérium/Firenzei Állami Levéltár, a Mantovai Állami Levéltár és a Sienai Állami Levéltár engedélyezte. A képek további reprodukálása bármilyen eszközzel tilos.

¹ Armando NUZZO (2005), Perosa, Terzaghi e la congettura in testi umanistici (con alcune osservazioni sugli errori d'autore in epistole di Coluccio Salutati). *Studi Medievali e Umanistici* 2 (2005). 427–438.

² Ld. Armando Nuzzo (2008a), *Lettere di Stato di Coluccio Salutati: cancellierato fiorentino (1375–1406): censimento delle fonti e indice degli incipit della tradizione archivistico-documentaria*, I–II. Roma, Istituto storico per il Medio Evo. (Nuovi Studi Storici, 77.)

A kancellárnak szerteágazó feladatai voltak: jelen kellett lennie és neki kellett vezetnie a *Signori*, azaz a kilenc kormányzó tanácsülésein. Ezek a jegyzőkönyvek a firenzei levéltár *Consigli e pratiche* sorozatában olvashatók. A tanácskozásokon hozott bel- és külügyi döntéseket gyakran levélformában kellett megfogalmazni (*Missive*). Ezeket maga a kancellár fogalmazta meg és sokszor saját kézzel írta. Emellett az indulásra készülő nagykövetek számára írt titkos instrukciókat (*Legazioni e commissarie*). Az Egyház elleni háborúból következő teendők ellátására (1375 és 1378) létrehoztak egy külön tanácstestületet, amelynek *Otto di Balìa* volt a neve. Salutati e testület számára is többször végzett szolgálatot, bár a tanácsnak külön jegyzője is volt. Végül a hivatalon kívül is végezhetett magán munkát jegyzőként. Mellette egy vagy két munkatárs dolgozott, akiknek a bérét a saját fizetéséből kellett biztosítani. Emiatt sok munkát személyesen végzett, és ezért nem meglepő, ha sok esetben maga írja sajátkezűleg a misszilit és a regiszteri másolatot is [1. és 2. kép].³ Megbízatása elején egyik magánlevelében humorral panaszkodik egyik barátjának, hogy alig van szabad ideje, a munka mennyisége és súlya majdnem „megsemmisíti”: „Inter occupationes innumeras, quibus hoc cancellariatus officium me cancellat...”.⁴

Mindezzel két, az előadás szempontjából lényeges tényre szerettem volna felhívni a figyelmet: a kancelláriai iratok gyors és sűrű termelésére, valamint a kancellária iratainak autográf voltára.

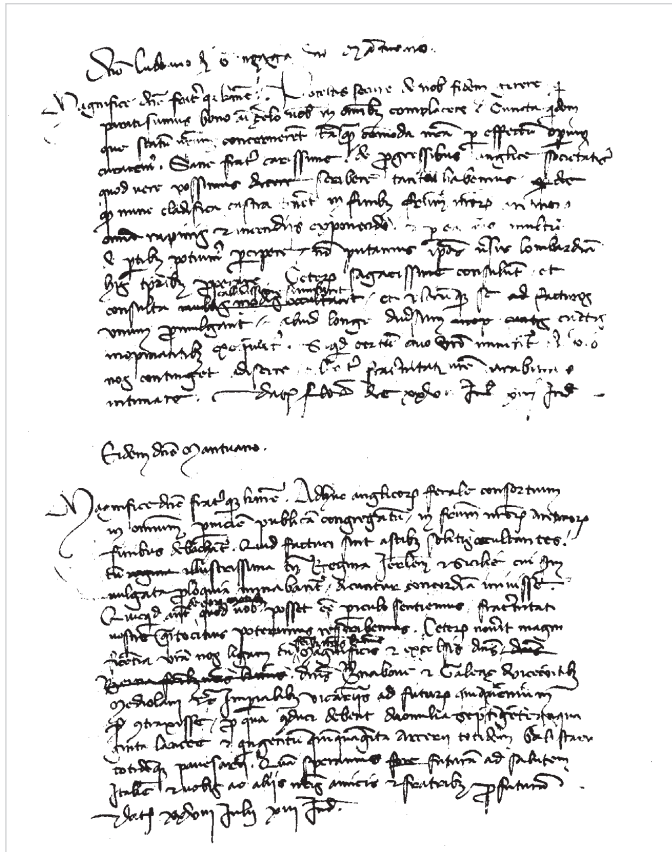
Autográfia

Ha szerzői hibákról vagy elírásokról beszélünk, biztosnak kell lennünk abban, hogy autográf irattal állunk szemben. Más itáliai és európai kancelláriákkal ellentétben Firenzében a szöveget megfogalmazó jegyző vagy kancellár nem szignálta a leveleket. Az állami levelek esetében számos meggyőző kutatás jutott arra a következtetésre és megállapításra, hogy jelentős részükön Salutati írásképe fedezhető föl, s ezt a más hivatali írnokok és másolók írásképeivel való összevetés is megerősítette.⁵ A legfontosabb

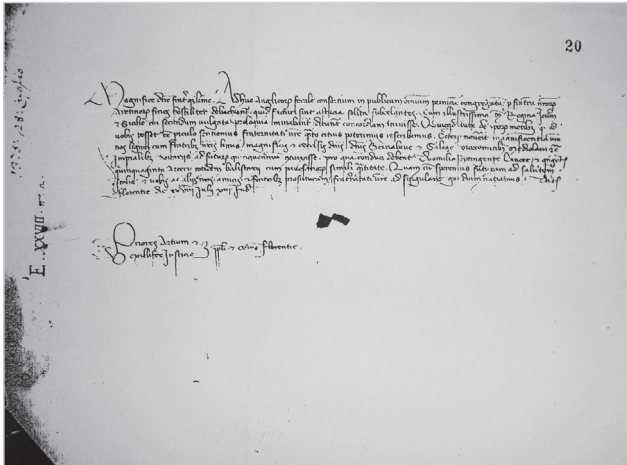
³ Firenze, Archivio di Stato, *Signori, Missive, I Cancellaria*, 16, 1v

⁴ 1375 október 28. Ser Andrea Giustinak írt levél, ld. Coluccio SALUTATI (1891–1911), *Epistole private = Epistolario di Coluccio Salutati*. A cura di Francesco NOVATI, I–IV. Roma, Istituto Storico Italiano, 1891–1911. (Fonti per la Storia d’Italia, Epistolari secolo XIV.) 209–213.

⁵ Vö. Coluccio SALUTATI (1963), *Il protocollo notarile = Il protocollo notarile di Coluccio Salutati (1372–1373)*. A cura di Armando PETRUCCI, Milano, Giuffrè. 21–45.; Armando PETRUCCI (1972), *Coluccio Salutati*. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana.; Albinia C. DE LA MARE (1973), *The Handwriting of Italian Humanists. I/1. Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio, Coluccio Salutati, Niccolò Niccoli, Poggio Bracciolini, Bartolomeo Aragazzi of Montepulciano, Sostomano da Pistoia, Giorgio Antonio Vespucci*. Oxford, Oxford University Press. 37, VII. kép;

1. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 16, 1v.

2. kép. Archivio di Stato Mantova, Archivio Gonzaga, b. 1085, c. 20.

viszonyítási forrást számunkra Firenze város említett kormányzó tanácsainak eredetiben fennmaradt regiszterei jelentik. Mivel az uralkodókon kívül csak a kancellár volt jelen a szűk körű tanácskozásokon és a jegyzőkönyvet is ő vezette saját kezűleg, ezért az ő kézírása itt nem vonható kétségbe. A tanács döntései következményeként sokszor levelet kellett írni egy vagy több címzettnak. Ha tehát a tanácsüléseken fölvetett jegyzék írásképét összevetjük az ugyanabban az időben írott és azonos témájú levél kézírásával (természetesen abban az esetben, ha ilyen fennmaradt), többször is azt tapasztaljuk, hogy a két írás ugyanattól a kéztől származik. A legfrissebb kutatások azt is kimutatták, hogy az 1390-es években paleográfia-műhely jött létre Salutati körül.⁶ Ő maga, de elsősorban a fiatalabb tanítványai latin és olasz kódexeket másoltak. A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a firenzei kormányzó palotájában lévő kancellária helyiségeit is használták erre a célra. Salutati jellegzetes írónoki (*kancelláriai kurzív*) és irodalmi (*littera textualis*, azaz *semi-gotica* vagy *littera bononiensis*) írásképét tehát jól ismerjük. Ezeketől eltérő íráskép-kísérletei több helyen és időben is megfigyelhetők, ahogyan Salutati elindul az úgynevezett *pre-antiqua* (vagy *semi-umanistica*) írásmód irányába (sokszor egy, az *antiqua*-hoz adaptált *littera textualis*-ról van szó). Ettől kezdve, nem sokkal később Iacopo Angeli da Scarperia, Poggio Bracciolini és Niccolò Niccoli fejlesztették ki a *littera antiqua*, illetve *humanistica* írás formáit. A legfrissebb paleográfiai kutatások szerint az 1395 utáni Salutatinak tulajdonított állami

Albinia C. DE LA MARE (1994), A Paleographer's Odyssey. In John ONIANS (ed.) (1994), *Sight and Insight. Essays on Art and Culture in Honour of E. H. Gombrich at 85*. London, Phaidon. 89–107. ; Coluccio SALUTATI, Epistole di Stato (2003) = Coluccio Salutati, Epistole di STATO. Primo contributo all'edizione: Epistole I–XLIII (6 aprile – 6 agosto 1375), a cura di Armando NUZZO. *Letteratura Italiana Antica*, IV (2003). 58–60.; Teresa DE ROBERTIS, Stefano ZAMPONI (2008), *Libri e copisti di Coluccio Salutati: un consuntivo*. In Teresa DE ROBERTIS, Giuliano TANTURLI, Stefano ZAMPONI, ed. (2008), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008 – 30 gennaio 2009*. Firenze, Mandragora. 345–351.; Stefano ZAMPONI (2008), Iacopo Angeli copista per Salutati, *Medioevo e Rinascimento*, XXII/n.s. XIX (2008) (= *Novità su Coluccio Salutati. Seminario a 600 anni dalla morte. Firenze, 4 dicembre 2006*). 401–420.; Teresa DE ROBERTIS (2010), Salutati tra scrittura gotica e *littera antiqua*. In Concetta BIANCA, a cura di (2010), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale di studi Firenze, 29–31 ottobre 2008*. Roma, Edizioni di Storia e Letteratura. 369–399.

⁶ Irene CECCHERINI, Teresa DE ROBERTIS (2015), Scriptoria e cancellerie nella Firenze del XIV secolo. In Andreas NIEVERGELT, Rudolf GAMPER, Marina BERNASCONI, Birgit EBERSPERGER, Ernst TREMP (Hrsg.) (2015), *Scriptorium. Wesen, Funktion, Eigenheiten: Comité international de paléographie latine, XVIII. Kolloquium, St. Gallen 11.–14. September 2013*. München, Bayerische Akademie der Wissenschaften. 141–169. 584. kép.

levelek írásképeben Iacopo Angeli da Scarperiának, Salutati egyik tanítványának a kézírását ismerhetjük fel. A föltételezés megerősítéséhez hozzájárul a nemrég napvilágra került tény, amely szerint Iacopo a kancelláriában dolgozott segédként. A kérdés azonban még nyitott, mivel inkább két nagyon hasonló kézírásról van szó, így inkább az lehet mondani, hogy az vagy Salutati, vagy a tanítványa kézírásával azonosítható.

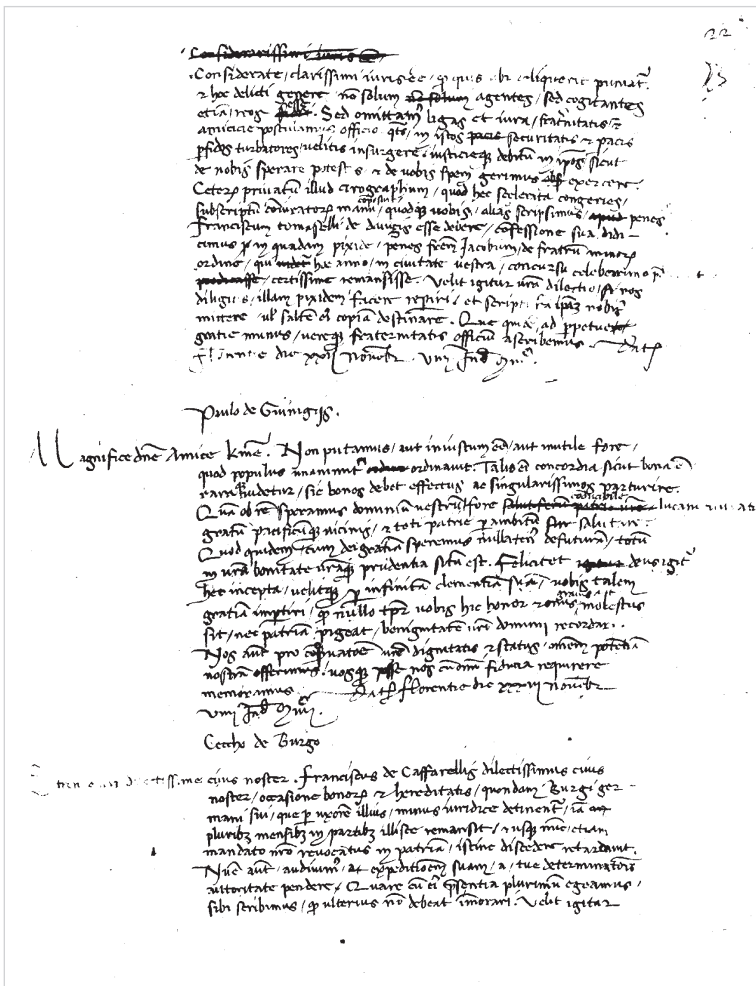
A szerzői hibák típusai

A kritikai kiadásra készülve, érdemes két csoportba sorolni az elírásokat/hibákat. Az egyikbe a szerző által követett és javított elírásokat sorolhatjuk, a másikba azokat, amelyeket nem javított még, legalábbis nem a rendelkezésünkre álló forrásokban. Kezdjük az utóbbiakkal. A nem javított hibák között található az egyszerű elírások; a morfológiát vagy a szintaxist érintő hibák; a latin és a vulgáris nyelv kontakthatásának tulajdonítható jelenségek. Az egyszerű elírás lehet valószínűtlen keltezés, értelmetlen rövidítés, felesleges betű betoldása, de akár rossz címzett is egy eredeti misszilisen.

A keltezésnél új év vagy új hónap kezdetkor bárkinek előfordulhat a dátum elírása (az előző év vagy hónap utóképe hatására). A középkori Firenzében még zavarosabb volt a helyzet, mivel hivatalosan március 25-én kezdődött az év, de az emberek január 1-jét érezték új kezdetnek. A firenzei kancelláriában is előfordult tehát, bár ritkán, ez a hiba.⁷ A hibás keltezésű leveleket nem kell összekeverni azokkal, amelyeket több ok miatt „vára-koztattak” az irodában – ezeket a megírásukhoz képest később küldték csak el, ezért korábbi dátummal jelennek meg a későbbi levelek között –, illetve azokkal sem, amelyeket az írás idejében bemásoltak ugyan a regiszterbe, de a dátum helyét üresen hagyták és csak később töltötték ki: ezek tehát későbbi dátummal olvashatók a korábbi levelek között. Érdekes példája a *lapsus calami*-nak a Paolo de Guinigine nek írt egyik levél dátumozása: „november 33.” [3. kép, lásd a következő oldalon].

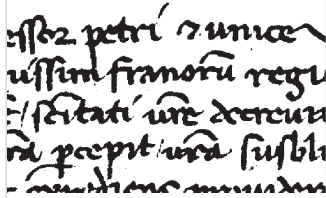
---

⁷ Néhány példáért ld. Armando NUZZO (2008b), Epistole. In Teresa DE ROBERTIS, Giuliano TANTURLI, Stefano ZAMPONI, ed. (2008), *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 2 novembre 2008 – 30 gennaio 2009*. Firenze, Mandragora. 127–131.

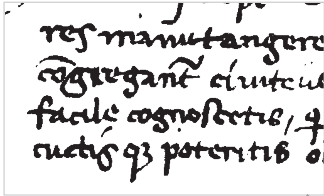
3. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 25, 22r.

A rövidítések esetében gyakori hiba, amikor például a szó vagy betű fölött elmarad a nazális hang jelzésére használt vonal. Amikor például Salutati Franorum-ot ír Francorum [4. kép],

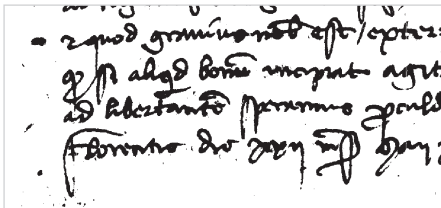

4. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 26, 134r (részlet).

vagy *cuctisque*-t ír *cunctisque* [5. kép] helyett. A felesleges betű betoldásának egyik érzékletes példája, amikor *libertatem* helyett *libertantem* szerepel a szövegben [6. kép].

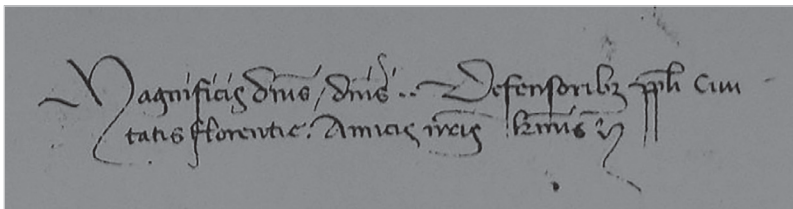

5. kép. Signori, Missive I cancelleria, 26, 122v (részlet).

6. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 15, 62v (részlet).

Rossz címzett eredeti missziliszen ritkán fordul elő, aminek oka az is, hogy kevés eredeti misszilis maradt ránk. Akad azonban erre is példa. Meglepő módon egy misszilis *versóján*, amelyet a sienai kormányzóknak címeztek, a következőt olvassuk: «Magnificis dominis dominis Defensoribus Populi civitatis Florentie amicis nostris karissimis» [7. kép].⁸

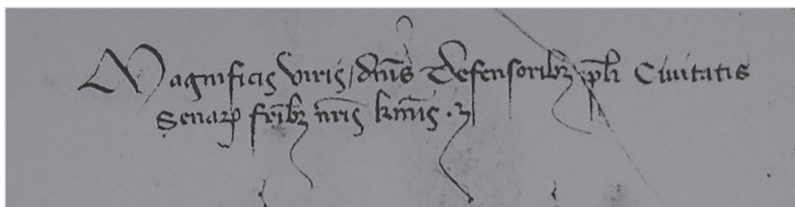
7. kép. Archivio di Stato Siena (ASSi), Concistoro, n. 1786, c. 26 (részlet).

Egyértelmű, hogy a címzésben itt *Florentie* helyett a *Senarum* lenne helyes, mint ahogy az minden egyéb, Firenzéből Sienába küldött levélen szerepel,

⁸ Siena, Archivio di Stato, *Concistoro*, 1786, 26.

akár autográf a misszilis, akár nem [8. kép]. A hiba ellenére a levél megérkezett Sienába és valóban a szándékolt címzetteknek kézbesítették! Megfontolandó következménye ennek a hibának, hogy ebben az esetben a kritikai kiadásnak meg kell őriznie a „hibát” a főszövegben, de jelölnie kell, sőt külön föl kell hívnia a tévesztésre a figyelmet az apparátusban, esetleg a szöveg típusára is hivatkozva.

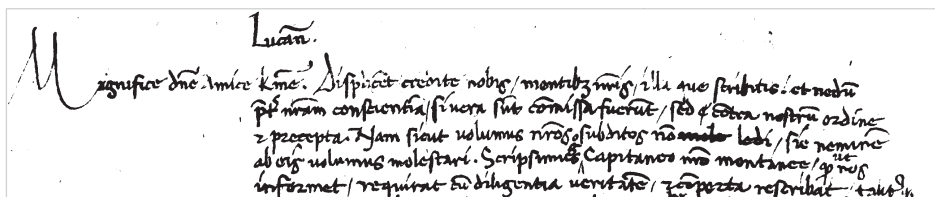

8. kép. Archivio di Stato di Siena (ASSi), Concistoro, n. 1786, c. 23 (részlet).

A morfológiát vagy a szintaxist érintő hibák

Az ilyen típusú hibák illusztrálására két egyszerűbb példát mutatok be.

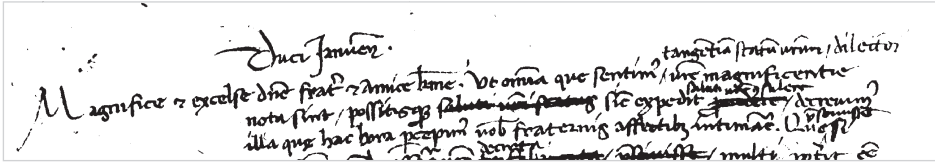
a) Salutati egyik mondata így hangzik: : «Displicent credite nobis mentibus nostris illa que scribitis». Véleményem szerint ebből a mondatból hiányzik egy kötőszó, vagyis helyesen így lenne a szöveg: *nobis et mentibus nostris* vagy *nobis nostrisque mentibus* [9. kép].

9. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 26, 52v (részlet).

b) Salutati a másik példamondatban ezt írja: «Ut omnia que sentimus tangentiam statum vestrum dilectioni vestre magnifice nota sint possitisque sicut expedit saluti vestre consulere, decrevimus illa que...» *Tangentiam* helyett a mondatban a *tango* participiumának többes számú semleges nemű accusativusi alakjának kellene állnia: *tangentia* [10. kép, lásd a következő oldalon].

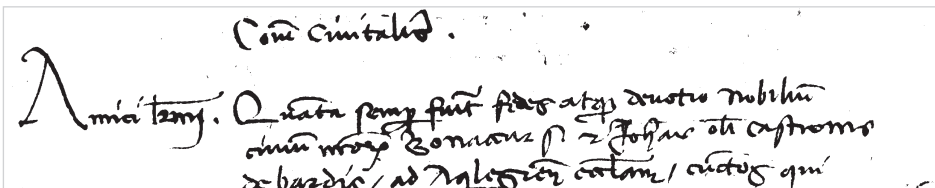

10. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 23, 77v (részlet).

A latin és a vulgáris nyelv kontakthatása?

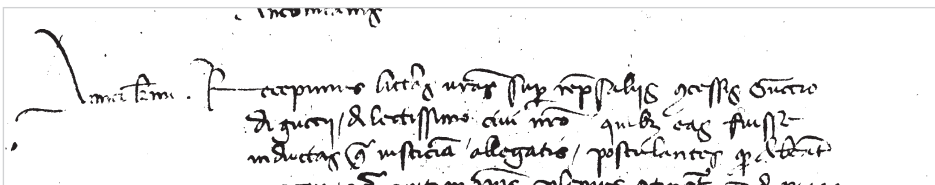
A Salutati által elkövetett hibák között olyan szótorzítással is találkozhatunk, amely talán a vulgáris anyanyelv hatására következett be. Ezekre a következő jellemző példákat lehet fölmutatni:

a) Az egyik levélben Salutati *fedes et devotio*-t ír *fides et devotio* helyett [11. kép].

11. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 21, 57r fedes (részlet).

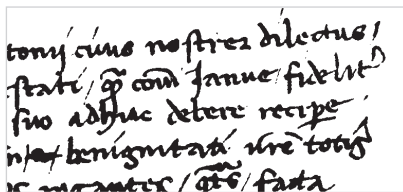
b) Az olasz családneveket általában olaszul írja Salutati, még latin kontextusban is, de előfordul, hogy keverék forma születik a két nyelv kölcsönhatásából. Véleményem szerint Salutati keveri a két nyelvet, amikor *Guccio di Guccio dilectissimo*-t ír, mert vagy a *Guccio Guccio* lenne a helyes forma, vagy a *Guccio di Gucci* [12. kép].

12. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 18, 73r (részlet).

A két nyelv keveredéséhez azt mindenképpen hozzá kell tenni, hogy vulgáris helyesírás ekkor még nem létezett, ami miatt érdemes lenne tanulmányozni a Salutati által fogalmazott és vulgáris nyelven saját kezűleg írt állami leveleket is, amelyből szintén jó néhány fennmaradt.

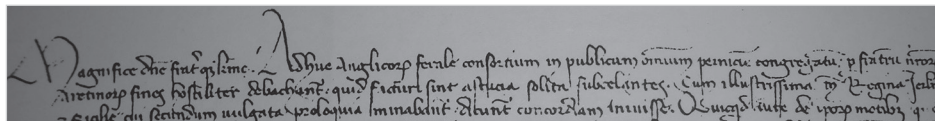
c) Szintén a latin és az olasz kölcsönhatását lehet feltételezni akkor is, amikor *noster* helyett véletlenül *nostrer*-t vet papírra [13. kép].

13. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive, I cancelleria, 26, 3v (részlet).

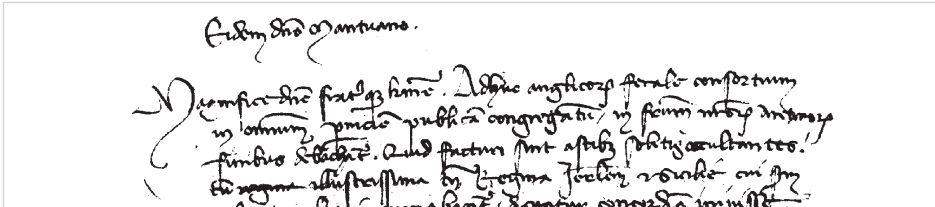
Az itt bemutatott példák mindegyike a regiszterekből származik. Elképzelhető, hogy az elküldendő példányban Salutati (vagy valamelyik munkatársa) észrevette a hibát és kijavította, anélkül, hogy a javítást bevezette volna a Firenzében őrzött másolatba is. Sajnálatos dolog, hogy misszilis levélből nagyon kevés maradt ránk, így nem lehetünk biztosak abban, hogy a regiszterben rögzített szöveg azonos az elküldött levél szövegével. Ezt azért is szükséges megjegyezni, mert az elküldendő példányban is adódott lehetőség apró változtatásokra. A fennmaradt misszilikben ugyanis néha fellelhetők apró javítások, elsősorban stiláris és lexikális jellegűek, amelyek jól mutatják, hogy a kancellár akár az utolsó pillanatban is változtathatott a szövegen. Erre jó példa a már bemutatott 1375-ben kelt levél. Mindkét változat ránk maradt, ráadásul mindkettő Salutati kézírásával [1. és 2. kép], de a szöveg nem pontosan ugyanaz. Az első mondatban például ezt olvassuk:

Misszilis: *Adhuc Anglicorum ferale consortium in publicam omnium perniciem congregatum, per fratrum nostrorum Aretinorum fines hostiliter debachatur* [corr. ex debachantur]... [14. kép].

14. kép. Archivio di Stato Mantova, Archivio Gonzaga, b. 1085, c. 20 (részlet).

Regiszter: *Adhuc Anglicorum ferale consortium in omnium perniciem publicam congregatum, in fratrum nostrorum Aretinorum finibus [hostiliter om.] debachatur...* [15. kép].

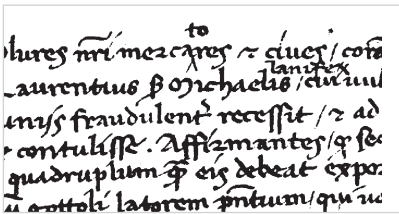
15. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 16, 1v (részlet).

Mindenesetre talán mondanunk sem kell, hogy a legtöbb esetben vagy csak a regiszter, vagy csak az elküldött változat szövege maradt fenn, így nincs lehetőségünk arra, hogy a különféle verziókat kollacionáljuk.

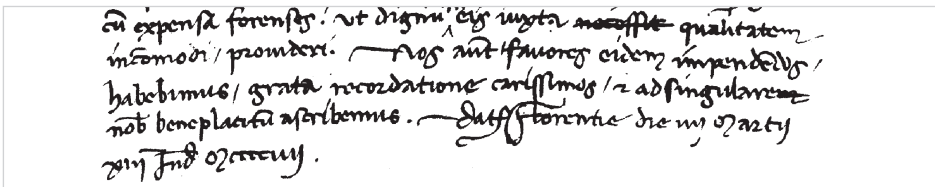
Javítások inter scribendum

Arra is számos példa akad a regiszter és a misszilis levelek szövegében, hogy Salutati írás közben javítja saját magát. Csupán néhány példa is elég, hogy megvilágítsuk az ilyen típusú hibák természetét:

Az egyik esetben a hibás: *mercarest* javította *mercatores*-re [16. kép], míg egy másik szöveghelyen a grammatikailag helytelen *ad singularem nobis beneplacitum* kifejezést javította *ad singulare nobis beneplacitum*-ra [17. kép].

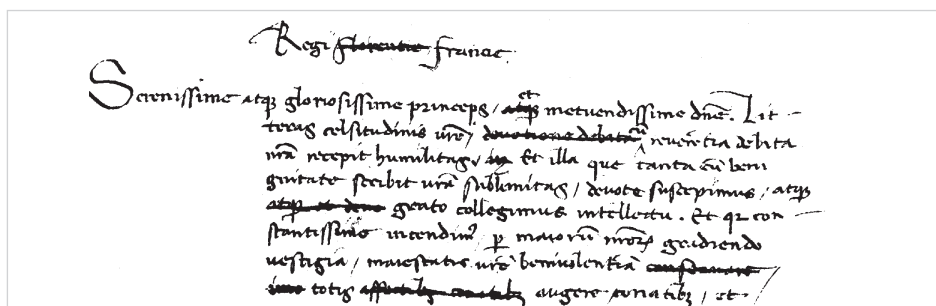

16. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 26, 134r (részlet).

17. kép. Archivio di Stato di Firenze, Signori, Missive I cancelleria, 26, 85v (részlet).

Ugyancsak ilyen típusú, észrevett és javított hiba, hogy egyszer előbb *Regi Florentie*-t írt a helyes *Regi Francie* [18. kép] helyett.

18. kép. Archivio di Stato di Firenze, Missive, Signori I cancelleria, 21_119v (részlet).

A Salutati autográf írásaiban föllelhető javítások igen fontos adalékul szolgálhatnak az írás- illetve a helyesírás történetével kapcsolatban, ugyanakkor sokat elárulnak a kancelláriában végzett munka üteméről és fázisairól. Mivel egyre sűrűsödtek a feladatok, ezért a kancellárnak néha nem volt ideje piszkozatot, fogalmazványt készítenie, hanem közvetlenül a regiszterbe írva kellett megfogalmaznia a levelet. Emiatt gyakorta előfordul, hogy az eredeti mondatot átfogalmazza vagy kibővíti a sorok közé vagy a margóra írt szavakkal, illetve hogy egyes szövegrészeket töröl. Leggyakrabban ezeknél a javításoknál, változtatásoknál lelhető hiba. A javított szöveghelyeknek egyébként semmilyen befolyása nincs a kiadott szövegre. A szöveggondozó döntésétől függ, hogy a nem javított eredeti hibás formát megemlíti-e az *apparatus criticus*-ban, vagy sem. Véleményem szerint azonban mindenképpen érdemes a kiadásban ezeket a hibákat is rögzíteni és közreadni, mivel egy kiemelkedő humanista írásairól van szó.

Összegezve az elmondottakat a következő általános tanulságokat vonhatjuk le: az állami levelek kontextusában felbukkanó és nem javított szerzői hibákat általánosságban *lapsus calami*-nak ítéelhetjük. Ennek oka a fáradtság, a gyors ütemű munka (nem volt ritka, hogy egy napon hat-hét levelet is kellett fogalmazni, írni, másolni, s az is gyakran előfordult, hogy ugyanazt a levelet két kéz írta meg). Mindehhez járul, hogy nem az anyanyelvükön, hanem latinul kellett a leveleket megfogalmazni, miközben maguk között bizonyára olaszul beszélgettek. Így könnyen előfordulhatott a két nyelv közötti kontakthatás. A legtöbb esetben tehát a kiadónak a főszövegben javítania kell ezeket a hibákat, de az eredeti, hibás formát föl kell tüntetnie az apparátusban. Salutati ugyanis minden bizonnyal javította volna saját hibáját, ha észrevette volna, ahogy írás közben vagy utólag sokszor meg is tette.